

PREFACE.

The Maṇḍala-Brahmaṇopanishad professedly belongs to one of the Ś'ákhás of the Śukla-Yajur-Veda and treats of what is called Rája-Yoga, that method of attaining a direct knowledge of Brahman whose process consists in the psychological development of mind by concentration and meditation upon certain aspects of the Supreme Entity in man at their respective centres of manifestation. Along with the text is given a sort of commentary treating of the same subject in the same order, sometimes repeating the original verbatim and at other times adding some explanatory matter, and said to have been written by Ś'ri Śaṅkaráchárya. In one of the MSS. the colophon at the end of the first section of the so-called Bháshya runs as follows:—

इति श्रीसदानन्दावधृताश्रयविरचिते विजृम्भतयोगशास्त्रे प्रथमप्रकरण समाप्तम्.

Similar colophons giving the name of the same author are found with necessary changes at the end of several other sections of the Rája-Yoga-Bháshya. In all other MSS. Ś'ri Śaṅkaráchárya is mentioned in the colophons as the author of the commentary. But the Rája-Yoga-Bháshya so differs in its style and language from his genuine bháshyas on the Upanishads, the Ś'aríra-Sutras and the Bhagavad-Góhā, and the philosophy embodied in the Rája-Yoga-Bháshya so differs in some important details from that taught in the bháshyas referred to, that it is hard to believe that he is really the author of the Rája-Yoga Bháshya. It is more likely that the other person mentioned as a disciple of Śadánandávdhūta has written the commentary.

Though this Upanishad cannot be allowed to occupy the same rank in the Vedic literature as some other Upanishads which are often referred to by Ś'ri Śaṅkaráchárya and other eminent writers on Vedāntic philosophy in their genuine works, the teaching therein embodied is not the less authoritative on that account. As Tradition has it, a full knowledge of

such practices as are taught in the Upanishad is as a rule imparted by a Guru to his disciple orally and by means of secret initiations and is hardly ever committed to writing. It is only in extreme cases that such occult teachings are allowed to see the light of the day. They are, moreover, not easy of verification by ordinary methods of investigation. Under these circumstances one would naturally hesitate to subject writings embodying mystic teachings of this class to any rigorous means of criticism. It is often in a most incomplete form that such teachings are published and committed to writing, and as they pass from hand to hand among the ignorant, they are often grossly misread and recognized. Thus the MSS. of the Upanishad and the Bhāṣya abound in errors of various kinds. The present edition, prepared from a careful collation of two MSS., is tolerably correct.

A synoptical view of the contents of the Upanishad is given in the accompanying Sanskrit Preface.

20-8-99.

A. M.

पीठिका.

मण्डलब्राह्मणोपनिषदियं शुक्लयजुर्वेदीया अष्टोत्तरशतोपनिषदामन्यतमा दुरन्तसं-
मारकान्तागानारतचक्रमणसंक्रान्तश्रान्तशान्तिकरं राजयोगमविलम्बितमहाफलयोगं
त्रिजायन्तां सुमुधमतरतन्वसाक्षरकाराधानोपदेशं विदधन्तां विराजते ॥

आदिन्यमण्डलान्तस्थपुरुषपयाजवत्कथयोः प्रक्षोत्तरूपेण प्रवृत्ततया ब्राह्मणरूप-
तया चास्याः मण्डलब्राह्मणोपनिषदिति मज्ञा गमजनि यथा कौपीतिकब्राह्मणोपनि-
षदित्यादिः.

अत्र एव ब्राह्मणानि, आद्ये— राजयोगस्याष्टावहानि, लक्षत्रय च ।
द्वितीये— अन्तलक्षणावस्तरः । तृतीये— अमनस्कविस्तरः । चतुर्थे— त्र्योम-
पञ्चम । पञ्चमे— अमनस्कफलम् । अति विषयविभागः ॥

एतस्या एवोपनिषदोऽर्थं स्फुटं प्रतिपादयति राजयोगभाष्यं नाम । तद्विं भाष्यं
ब्रह्ममुत्रादिभाष्यकाराः शङ्कराचार्यो एव रचयामासुरिति प्रथमं केवदान्ती, दृश्यते च
तत्रैव प्रायस्कृतशान्तमभागे उपमहारवाक्यम्, राजयोगभाष्यगतो पदवाक्यादिशैली
शालयन्तस्व विचक्षणः अत्र विप्रतिपद्यन्ते, केषुचिन्सु कोशेषु "सदानन्दा-
वृत्तावर्गवन्त राजयोगभाष्य समाप्तम् " इत्यापि लिखितमुपलभ्यते.

तद्वद राजयोगभाष्ये कस्याचिदपि मूलस्य प्रतीकादिप्रहणेन पदच्छेदादिना च
विनाकृतं स्वातन्त्र्येणैव राजयोगं निरूपयत् यद्यापि न मण्डलब्राह्मणोपनिषदो
व्याख्यानपदं लक्ष्यमर्हति, तथाऽपि अर्थतः तदर्थवबोधपरं सत्सद्भाष्यस्थाना-
पन्नमिति भाष्यमिति व्यवहरन्ति व्यवहाराः.

अत्रादौ एव दृष्टयोगलक्षणं विस्तरणं निशम्य प्राकृतस्सद्गुरुनेवमवा-
दीत् " इत्येवमुपक्रमो दृश्यते, तेन च दृष्टयोगभाष्यमनेन समानकर्तृकमस्यैव
पूर्वभागरूपं स्यादित्युच्यते, परंतु नाद्यापि तदुपलभ्यते.

अत्र वैशासकिदर्शनाद्विलक्षणा अपि केचिदथां विजायन्ते । यथा—
अत्र पञ्चसु भूतेषु एकैकस्माद्भूतात् प्रत्येकं अन्तःकरणप्राणज्ञानोन्द्रियतद्विषय-
कर्मेन्द्रियाणामेकैकयुतं पञ्चकं जायते इत्यभिधाय ज्ञातारं पुरुषमन्तःकरणेष्वन्त-
र्भाव्यं पञ्चान्तःकरणानीत्यभिहितम् । पञ्चदश्यादौ तु मिलितैः पञ्चभूतैरन्तः-
करणानि जायन्ते तानि चान्तःकरणानि चत्वार्येवेति दृश्यते—

मनोऽन्तःकरणं सर्वैर्ज्ञेयं तद्बुद्धिः ।

मनो विमर्शरूपं स्याद्बुद्धिस्त्वान्निश्चयात्मिका ॥ इति ॥

मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम् ।

संशयो निश्चयो गर्वस्मरणं विषया अमी ॥ इति च ।

अत्र भर्ष्य आर्षा राजयोगस्याष्टावङ्गानि निरूपितानि, तेषु चाङ्गेषु यमनियम-
प्रत्याहाराः शमदर्मादिरूपाः आसनप्राणायामौ हृदयदेव, धारणाभ्यानम्माध्यायोऽपि
च हृदयदेव, त्रयाणामेषां आत्मन्याथात्म्यविषयकत्वमत्र विशेषः । अयम्वर्षि
चाङ्गेषु आत्मन्याथात्म्यज्ञानसाहित्यं हृदयोगादत्र वैरक्षण्यामानं बोध्यम् ॥

अनन्तरं—शास्त्रानुसाराभ्यासापेक्षया राजयोगाभ्यासस्य विशेषज्ञानाध्यायकत्वात् 'आ-
शयः प्रदाशनः,

ततः—जडाजडावक्त्रविज्ञासाय आकाशादिपञ्चोपतिक्रम प्रवेशः । हृदयको-
कारषोडशकेन्द्रियशकार्करूपाः संस्कारावशेषविशिष्टतया 'अनन्तः' केचन
पदार्था अभिहितः ।

ततः—प्रकृतितद्विकारेभ्योऽन्यत्वेनात्मनो ज्ञानं प्रकृतपुरुषविवेकापरिपक्वस्य संपाद्य
लयाविधानक्रमेण आत्मनि विकाराणां मेलने अतुर्गतिरेतन्नो मनोऽलये
च स्वहृत्पावस्थानमात्मनो मोक्षो भवितेति कार्पापलसांख्यानां मतमभ्य-
धायि,

अथ—प्रकृतिपुरुषेश्वरणां त्रयाणां विवेकेन ज्ञानं संपाद्य लयाविधानक्रमेण
भगवति सर्वेश्वरे तत्त्वलये भाविते आत्मनस्स्वहृत्पावस्थाने मूर्तिम-
त्सितेति सांख्यिकदेशिनां सेश्वरसांख्याविधानानां पातकत्वात् । मनोऽलयात् तत्र
लयगतिक्रमश्चेत्—अतिसूक्ष्मः जीवः सूक्ष्ममायात्मनेन सुमेतां रं स्थितान्
सप्त वायव्यकन्धान् अतिक्रम्य शब्दाकाशं प्राप्य तमेव जन्मन्यान्वयतां च
भगवन्ते नागयणं प्रविशेदिति, सप्त युष्कन्धाश्च आवहन्तवहेद्वारसुवहसुवह
पारिवहपरायहसंज्ञकाः पुराणेषु सिद्धान्तांशोर्मणौ च प्रशशनाः ।

अत्र—मन्त्रेयैर्ऽपि चिदद्वैतज्ञानाभाव एव तारकयोगमताद्विशेषः, इदमेव च प्रक-
तिपुरुषभेदज्ञानं निन्यानिन्यवस्तुविवेकशब्देन श्रवणपूर्ववृत्ते मन्यन्ते तारक-
योगिनः,

ततः—तारकयोगपदार्थः निरूपितः । खेचयोदिमुद्रादिभिः भूदहराद्यालम्बनस्य
चित्तस्यैकाग्र्यं साच्चिदानन्दाद्वितीयब्रह्मावलोकनहेतुभूतं तारकयोगः इति
वेदितव्यम्,

ततः—तारकयोगसिद्धयुपायभूतं अन्तर्लक्ष्यबाहिलक्ष्यमध्यलक्ष्यभेदभिन्नस्य लक्ष्य-
त्रयस्यावलोकनं निरूपितम्.

तत्र—अन्तर्लक्ष्ये नाम—इदमध्यां मूलाभागादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तस्थितसुषुम्ना-
मण्डलता इष्टाद्विती. फालोर्ध्वभागे निरन्तरं तेजः, तात्रेन्यग्रंन्मीलित-
कर्णरन्ध्रद्वयेन श्यमाणचङ्कागण्डे स्थापिते चित्ते लक्ष्ममध्यर्नालज्योति-
रूपद्रुजमध्यां विराजन्तेजशिव्या चेति. तत्तदवलोकनं तारकावलोकनो-
पायः.

बाह्यलक्ष्ये तु—नामकाया अग्रभागं चतुर्भिः पङ्क्तिः अष्टाभिः दशाभिः
द्वादशाभ्यां पङ्क्तिः परिमिता इति क्रमणं तारकयोगसङ्कल्पेण दृश्यमानं
भास्वरुतिश्यामस्यमन्त्रमर्द्धाशुक्पीतवर्णयुक्तं श्यामतन्द, ब्रह्मरन्ध्रीक्षुतुः
पूरुषस्य श्यवयनागम्यिता मयस्ताः प्राधापरि द्वादशाङ्गुलमानं तेजश्चेति
ननुजानन् तारकयोगसाक्षात्प्रेषया.

मध्यलक्ष्ये तु—प्रातःकालेनाचत्रादिवर्णमयमण्डलवत् बहिर्ज्वालावर्तीवत्
प्रकाशादिवहेतानन्तरेभ्रुवा तारकयोगकाले पाण्डुरदृश्यमानं श्याम, तच्च
श्यामं पञ्चवधम, अश्यामवधेन श्याम्यादिवकारहीनतया दृश्यमानसा-
काशं गुणराहताकाशं, श्यमपूरुषतारकाभिर्युक्तं यद्वादे तमः तद्दृश्य-
मानं पराकाशं, कालान्तलवाङ्माममानं महाकाशं, सर्वोच्छृष्टशामियुक्ततया
भास्वतात्परताकाशं शोदितसुषुप्रकाशयुक्ततया भास्वमानाकाशं मूर्त्याकाशं,
इति. तस्यै पञ्चानां पञ्चानां तारकयोगकाले शशान् तारकयो-
गान्द्रावज्ञेया.

एष्वेव पञ्चमं श्यामसु प्रथमं गुणराहताकाशं पवित्र्यज्य अन्ते निरतिशया-
नन्दपरब्रह्मलक्षणं परमाकाशं परिगणय्य श्यामपञ्चकं चतुर्थब्राह्मणे मूले
प्रदाशतम्.

तत्र—राजयोगो द्विविधः तारकममनस्कं चेति. पूर्वभागस्तारकं, उत्तरभागस्तु
अमनस्कमिति. तारकमिति द्विविधं मूलतारकं अमृततारकं चेति. तत्र
नेत्राधःपयन्तभागस्थगणपत्यादिलक्ष्यालम्बना दृष्टिः मूर्तितारकं, अमू-
तितारकं नाम भ्रूयगोश्वदहरालम्बना अन्तर्दृष्टिः, अमनस्कं तु प्राणेन्द्रिय-
लयकरणपूर्वकं ब्रह्मन्तमकथं मनसो लयकरणम्, तदैव च समुन्मन्यवस्था-
प्राप्तिः, जीवन्मुक्तिश्च तदनन्तरभाविनी. इति वेदितव्यम्.

ततः द्वितीयब्राह्मणे—लक्ष्यस्यात्मनस्स्वरूपं शाम्भवीमुद्रा षण्मुखीकरणं जाग्र-
दादिपञ्चावस्थाश्च दर्शिताः.

तत्र शाम्भव्येव शैचरीनि केचिद्, शिवसेहिनायां तु शैचरीलक्षणमेव निरु-
पितम्—

श्रुयोरन्तर्गतां हांष्ट निधाय मुद्रां सृष्ट्या ।
उर्पावश्यामने वज्रं नानोपद्रववर्जिते ॥
लम्बिकोर्ध्वस्थितं गते रमना विपरीतगाम ।
संयोजयेत् प्रयत्नेन सधाकूपे विचक्षणः ॥
मुद्रुपा शैचरी प्रोक्ता भक्तानामनुश्रुतः । इति ॥

षण्मुखीकरणप्रकारोऽपि तत्रैवास्तः—

अङ्गुष्ठाभ्यामुभे श्रोत्रे तजिनीभ्यां द्विलोचने ।
नास्यरन्ध्रे च मध्याभ्यां अनामभ्यां मुखे दृष्टम् ॥
निरुद्धं मासुतं योगी यदेव कुरुत भगव ।
तदालक्षणमात्मानं ध्यात्वा रूपं प्रपश्यति ॥ इति ॥

ततः तृतीयब्राह्मणे — अमनस्कश्रावः विस्तरणं निरूपितं .

ततः चतुर्थब्राह्मणाविवरणं भाष्ये न दृश्यते . तत्रने त्रयोमपञ्चकस्य प्रथमे
निरूपितप्रायश्चादिति गम्यते . चतुर्थेतादृशान्ते नै ध्यात्वाः तत्रचक्र-आधारलक्ष्य-
त्रयस्योमपञ्चकानि अद्यथैवेद्यानिवृत्तम् . तत्र तत्र चक्राणां सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषदि
विवृतानि आधारचक्रस्वाधिष्ठानचक्रनाभिचक्रहृदयचक्रकण्ठचक्रतालुचक्रानुचक्रप्रक्ष-
रन्ध्रचक्राकाशचक्राणाति . पडाधाराश्च मूलाधारस्वाधिष्ठानमार्णपूरकानाहत-
विशुद्धाङ्गारूपाः योगचूडामण्याद्युपनिषत्प्रसिद्धाः . लक्ष्यत्रयं त्रयोमपञ्चकं च
प्रागेव विवृतमिति ज्ञेयम् .

ततः अन्तिमे ब्राह्मणे मनोलायस्य अमनस्कापर्यामधम्य फले विवृतमिति संक्षेपः .

शुक्लयजुर्वेदे मण्डलब्राह्मणोपनिषत्.

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णत्पूर्णमुदञ्चयते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः.

ॐ ॥ याज्ञवल्क्यो ह वै महामुनिरादित्यलोकं
जगाम । तमादित्यं नत्वा भो भगवन् ! आदि-
त्य ! आत्मतत्त्वमनुब्रूहीति ॥

स होवाच नागयणः । ज्ञानयुक्तयमाद्यष्टाङ्ग-
योग उच्यते ॥

शीतोष्णाहारनिद्राविजयः, सर्वदा शान्तिः,
निश्चलत्वं, विषयेन्द्रियनिग्रहश्च एते यमाः ॥

एवं हठयोगकथनं विस्तरणं विशन्त्य प्राकृतस्मद्गुरुमेवमवादीत्—
राजयोगं वद कृपयति ॥

‘स तु तं विनयमद्वचनं गुरुभक्ताभ्रगण्यं शिष्यं ‘शृणु साव-
धानेन’ इत्यादौरेणोदमाह—राजयोगः, राज्ञ उपयुक्तो योगस्त-
थोच्यते । योगानां राजति वा राजयोगः । पूर्वोक्तयोगाः देह-
प्रयामकराः । अयं तु निरायामेन मोक्षरूपपुरुषार्थप्रदः । हठवदस्यापि
अष्टाङ्गानि सन्ति । किन्तु तदङ्गं विस्तृतं हठे भवति । सूत्रमाङ्गं
संक्षेपादस्य वक्ष्ये ॥

शीतोष्णाहारनिद्राविजयः, सर्वदा शान्तिः, निश्चलत्वं, विषये-
न्द्रियनिग्रहश्चेते यमाः कथिताः ॥

१'गुरुभक्तिः, तत्त्व*मार्गानुरक्तिः, सुखानुगत-
वस्त्वनुभवश्च, तद्वस्त्वनुभवेन तुष्टिः. निम्मङ्गता.
एकान्तवासनेन मनोनिवृत्तिः. फलानभिलाषो.
वैराग्यभावश्च नियमः ॥

२'सुखासनवृत्तिः. चिरवामश्च एवमासनि-
यमो भवति ॥

३'पूरककुम्भकरेचकैः षोडशचतुष्पष्टिद्वात्रिंश-
त्सङ्ख्यया यथाक्रमं प्राणायामः ॥

४'विषयेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो मनोनिरोधनं प्रत्या-
हारः ॥

५'नियमस्तु—गुरुभक्तिः, तत्त्वमार्गानुरक्तिः, सुखानुगतवस्त्वनुभवः,
तद्वस्त्वनुभवेन तुष्टिः, निम्मङ्गता, एकान्तवासनेन मनोनिवृत्तिः, फला-
भिलाषो वैराग्यभावश्च एवं नियमः ॥

६'आसनं तु—इष्टामने सुखामानवृत्तिः, चिरवामश्च एवमा-
सननियमः ॥

७'प्राणायामस्तु—रेचकपूरककुम्भकानप्रयत्नेन स्ववशागतवायुना स्वा-
धीनान् कृत्वा प्राणवायुस्थैर्यं संपादयेत्, जगन्मिथ्येति भ्रमेन
अयं प्राणायाम इति माङ्ख्ययोगविद्धिर्निरुक्तः ॥

८'प्रत्याहारस्तु—स्वान्तर्मुखचित्तेन चेतन्यं परमात्मनि लीनं विभा-
व्यं नानाविधविकारग्रसनशीलता, तथोच्यते ॥

* 'सत्य'.

† फलाभिलाषे.

‡ 'मनोनिवृत्तिः' इति तु सभ्यकः.

विषयव्यावर्तनपूर्वकं चैतन्ये चेतस्स्थापनं
धारणा भवति ॥

स्ववशगरेषु चैतन्यैकतानता ध्यानम् ॥

ध्यानविस्मृतिस्ममाधिः ॥

एवं सूक्ष्माङ्गानि । य एवं वेद स मुक्तिभाग्भ-
वति ॥ १ ॥

एतन्मन्त्रमन्तवत्तत्तद्विद्योक्तं तद्वत्तच्चित्तवृत्तिधरिणोत्पुच्यते ॥

येनमयोगेन शब्दद्वितम्यभावस्मर्वप्रकाशकः परमात्मेति ज्ञात्वा
स्वमन्त्रमन्तवत्तत्तद्विद्योक्तं तद्वत्तच्चित्तवृत्तिधरिणोत्पुच्यते । नित्यवृत्तिः ध्यान-
मिति । मन्त्रमन्तवत्तत्तद्विद्योक्तं तद्वत्तच्चित्तवृत्तिधरिणोत्पुच्यते ॥

मन्त्रमन्तवत्तत्तद्विद्योक्तं तद्वत्तच्चित्तवृत्तिधरिणोत्पुच्यते । निर्वि-
कल्पवृत्तिमन्त्रमन्तवत्तत्तद्विद्योक्तं तद्वत्तच्चित्तवृत्तिधरिणोत्पुच्यते । मन्त्रमन्तवत्तत्तद्विद्योक्तं तद्वत्तच्चित्तवृत्तिधरिणोत्पुच्यते ।

एवं सूक्ष्माङ्गयोगनिरतः सहस्ररूपदेशेन राजयोगवेत्ता मुक्ति-
नानभवति ॥

तनु अन्यजास्त्राणि साङ्ग्यादीनि बहूनि विद्यन्ते, तानि च
सत्त्वप्रधानान्येव, तद्द्वारा ब्रह्मप्राप्तिरस्तु, किमेतदृपदेशेन? इति
न शक्यम् । शास्त्रप्रागल्भ्यपराणि तानि मुख्यवृत्त्या ब्रह्म न ह्युप-
दिशन्ति । तद्द्वारा त्वजानदृष्ट्या परिदृश्यमानं ब्रह्माण्डमुररीकृत्य शृणु
शिष्यः । एतेन विपश्चिदिति हस्तविन्यासपुरस्सरमुदाहृत्य दर्शयति ।
विशेषज्ञानं तेनाशु जायते । तस्मात्स्वप्रयत्नेन योगाभ्यास एव
ब्रह्मप्राप्तये कर्तव्यः ॥

तत्र तत्त्व*मेवं भवति—आत्मन आकाशस्मभृतः, तस्मान्
 ज्ञातृसमानश्रोत्रशब्दवाच उत्पन्नाः । आकाशाद्वायुः, तस्मान्मनोव्यान-
 त्वन्स्पर्शपाणयश्च । वायोरग्निः, तस्माद्बुद्ध्युदानचक्षुरूपपादाश्च ।
 अग्नेरापः, ताभ्यश्चित्तप्राणजिह्वारमपायवश्च । अद्भ्यः पृथिवी,
 तस्या अहङ्कारापानघ्राणगन्धोपस्थश्च । सर्वत्राकाशादिपञ्चतत्त्वानि भ-
 वन्ति । श्रोत्रमध्यात्मम्, श्रोतव्यमधिभूतम्, दिशोऽधिदेवतम् । त्वग-
 ध्यात्मम्, स्पर्शमधिभूतम्, वायुरधिदेवतम् । चक्षुर्ध्यात्मम्, द्रष्ट-
 व्यमधिभूतम्, सूर्योऽधिदेवतम् । जिह्वाध्यात्मम्, रसोऽधिभूतम्,
 वाक्श्रोत्रोऽधिदेवतम् । घ्राणमध्यात्मम्, श्रोतव्यमधिभूतम्, अश्विनावाधि-
 देवतम् । वामध्यात्मम्, वन्द्यमधिभूतम्, अग्निरधिदेवतम् । पाणि-
 रध्यात्मम्, श्रोतव्यमधिभूतम्, इन्द्रोऽधिदेवतम् । पादोऽध्यात्मम्, गन्त-
 व्यमधिभूतम्, विष्णुरधिदेवतम् । पायुर्ध्यात्मम्, विमर्जनमधिभूतम्,
 मृत्युरधिदेवतम् । गृह्यमध्यात्मम्, आनन्दमधिभूतम्, त्रिगिञ्चिरधि-
 देवतम् ॥

ज्ञातृमनोबुद्धिचित्ताहङ्कारः पञ्चान्तःकरणानि । ज्ञाता पुरुषः,
 संशयात्मकं मनः, निश्चयात्मिका बुद्धिः, सूचिचारात्मकं चित्तं,
 अहमभिमानात्मकोऽहङ्कारः । मन अध्यात्मं, मन्तव्यमधिभूतं,
 चन्द्रोऽधिदेवतम् । बुद्धिरध्यात्मं, वेदव्यमधिभूतम्, बृहस्पतिरधिदे-
 वतम् । चित्तमध्यात्मं, वेदव्यमधिभूतं, अत्रज, अधिदेवतम् ।
 अहङ्कारोऽध्यात्मं, अहङ्कारमधिभूतं, रुद्रोऽधिदेवतम् ॥

एवं सर्वपरिज्ञानो देव तज्ज्ञानं ब्रह्मेति ज्ञानमुत्पद्यते । कथं ?
 नाहमाकाशादिभूतगुणोपेतः, तस्मिन्भूतन्द्रियं च, नाहमन्तःकरणं, नाहं
 प्राणादिवायवः, नाहं वर्णाश्रमाचारवान्, नाहं धर्मनिरतोऽधर्मनिरतश्च,
 नाहं प्रपञ्चोऽयम् ; किं तु—अहं निरुपमसत्यज्ञानानन्दलक्षणलक्षितः

परमात्मैवेति चिन्तयन् परं ब्रह्म भूयात् । 'मत्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'* इति श्रुतेः † किं च—

अणोरणायानहमेव तद्रन्महानहं विश्वमिदं विचित्रम् ।

पुगतनोऽहं पुरुषोऽहमीशो हिरण्यमयोऽहं शिवरूपमस्मि ॥

अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः पश्याम्यत्रक्षुस्म शृणोम्यकर्णः ।

अहं विजानामि त्रिविक्ररूपो न चास्मि वेत्ता मम चित्तमदाऽहम् ॥

वेदंगेनेकेहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ।

न पृथयपपं मम नास्ति नाशो न जन्म वेदंन्द्रियवृद्धिर्गमि ॥

न भूमिर्गपो न च वद्विर्गमि न चानियो भेऽस्ति न चाम्बरं च ।

एवं विदित्वा परमात्मरूपं गुहाजयं निष्कलमद्वितीयम् ॥

ममस्तमाति मदगद्विहीनं प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ॥†

इति श्रुतश्र. पुग ब्रह्मभिन्नोऽहमिति प्रकृतिवासनाभिदुर्गमिथ्याज्ञानवानहमेवदानी ब्रह्मास्मीति जानी मुक्तस्म्यात् । वक्ष्यमाणविकारादीनापि नाहमिति त्यक्त्वा मत्यजानी भव ॥

श्रोत्रादिपञ्च जनेन्द्रियाणि, वागादिपञ्च कर्मेन्द्रियाणि, शब्दादिपञ्च विषयाः, मनश्च षोडश विकारा इत्युच्यन्ते । पञ्चप्राण-ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियमनोवृद्ध्यात्मकं लिङ्गशरीरमित्युच्यते । पञ्चमहाभूतजानेन्द्रियकर्मेन्द्रियमनोवृद्ध्यात्मकं त्रिद्विमिति केचिद्वदन्ति । कर्तृजातृभेदादयो न च पदार्थाः । पञ्च महाभूतानि प्रकृति-रहङ्कारो महेश्चैत्यष्टौ प्रकृतयः । ब्रह्मविष्णुरुद्रा इति मूर्तित्रयम् । इच्छाज्ञानप्रिया इति शक्तित्रयम् । विश्वैतजसप्राज्ञा इति जीव-त्रयम् । भावमध्याक्षास्त्वमेवत्कालत्रयम् । गार्हपत्याहवनीयदक्षिणा-ग्निभेदादग्नित्रयम् । स्वर्गमर्षपातालमेतल्लोकत्रयम् । जाग्रत्स्वप्नसु-षुप्तिभेदादवस्थात्रयम् । स्थूलसूक्ष्मकारणभेदाद्देहत्रयम् । कार्मिकं §

* उ. २-१. † कवल्याप. ‡ कर्त्रादिज्ञानादि. § कर्मसंसा[स्का]रेन्द्रियाणां कार्मिकं.

देहस्य सञ्च दोषा भवन्ति कामक्रोधभय-
निश्चामनिद्राः । नक्षियास्यस्तु निम्नद्रुत्पक्षमा-
लध्वाहागप्रत्याकृतानन्वलेनवदत् ॥

निद्राभयस्योष्णं तिमिरादिभ्यश्च तृष्णावर्तं दार-
रुद्रं संशयं चैव तदुत्पत्तयन्तः । सायण्यस्य सत्त्वा-
दिभ्युत्पत्तयन्तः क्रमस्य ॥

सायण्यस्योष्णं तिमिरादिभ्यश्च तृष्णावर्तं दार-
रुद्रं संशयं चैव तदुत्पत्तयन्तः । सायण्यस्य सत्त्वा-
दिभ्युत्पत्तयन्तः क्रमस्य ॥

दुर्विद्याः । सायण्यस्योष्णं तिमिरादिभ्यश्च तृष्णा-
वर्तं दाररुद्रं संशयं चैव तदुत्पत्तयन्तः । सायण्यस्य सत्त्वा-
दिभ्युत्पत्तयन्तः क्रमस्य ॥

तारकमवलोकयेत् । भ्रूमध्ये सञ्चिदानन्दतेजः-
कूटरूपं तारकं ब्रह्म । तदुपायं लक्ष्यत्रयावलोकनम् ॥

एवमुक्तसाङ्ग्याद्युक्तं तारकमिति तारकयोगिनो मन्यन्ते । तल्लक्षणमतिविचित्रं शृणु सावधानेन प्राकृत ! । गोप्यतरमेतदर्पादं त्वङ्गक्तिनुष्टोऽहं वक्ष्ये । स्वल्पवृद्धयः पुरुषाः मन्त्रलयहृद्योगार्णयं चिरं चरन्ति । तान् संत्यज्य गुरुमुखात्तारकाभ्यामी चेतदा* मिद्धो भवति । तस्मात्तारकयोगश्चेवमभ्यमितव्यः ॥

सम्यङ्गिमीलिताक्षो वा किञ्चिदुन्मीलिताक्षो वा अन्तर्नेत्रेण भृद्-
हरादुपगि सञ्चिदानन्दतेजःकूटरूपं परब्रह्मावलोकयेत् । तारका-
प्रवृत्त्या लक्ष्यं गगने गुरोरेव लब्धं चेतदा तारकयोगमिद्धः ।
तदभ्यामिनस्तारकयोगसिद्धा भवन्तीति । प्राणायामाद्यनुष्ठानप्रयामा-
भावेन तारकयोग एव उत्तम इत्याहुः परमयोगिनः । किञ्च—
लक्ष्यत्रयं तारकयोगिना विदितं भवति । तस्मान्त्वमपि गुरुकथनामक्तः
तारकाभ्यासं कुरु । तारयति अभ्यासपरं पुरुषमिति तारः, तार
एव तारकः, स्वार्थं कप्रत्ययविधानान् । स चासौ योगश्च तारकयोग
इत्यर्थः । 'युजिर योगे' इत्यस्माद्धातोर्जावेश्वरयोर्भेदकमज्ञानं परिहृत्य
एक्यं करोतीति तथोच्यते ॥

ब्रह्मणो जीवत्वं अविद्योपाधिकं, मुखेन्द्रविध्यं दर्पणमिव, आ-
काशभेदे घटादिकमिव, सूर्यभेदे जलपात्रमिव । सद्वृत्तरूपदेशात् ज्ञा-
नाग्निना अज्ञानोपाधिविरहे जाते ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं परं अवशिष्टं
भवति ॥

यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः ।

*... यासी चाशु.

†गुरुकायां, गुरुकथा.

मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं सुषुम्ना
सूर्याभा । तन्मध्ये तटिकोटिममा मृणाळतन्तु-
मृक्ष्मा कृण्डलिनी । तत्र तमोनिवृत्तिः । तद्व-
र्तमानात्मवैषापनिवृत्तिः । तर्जन्यग्रोन्मीलितकर्ण-
रन्ध्रद्वये फूत्कार शब्दो जायते । तत्र स्थिते
मनसि चक्षुर्मध्यनीलज्योतिः पश्यति । एवं हृद-
येऽपि ॥

तद्वत्तरं तन्मवितर्कण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रमृता पुराणी ॥[†]

इति श्रुतेः ।

अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् ।

महान्तं त्रिभुवात्मानं महा धीरो न शोचति ॥[‡]

इति श्रुतेश्च । अतः परमात्मा तारकवेद्य इति क्लितार्थः ॥

किमिदं तद्व्यत्रयमित्यत्रोच्यते—देहमध्ये ब्रह्मनाडी सुषुम्ना सूर्य-
रूपिणी पूर्णचन्द्राभा वर्तते । सा तु मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्र-
पर्यन्तगामिनी भवति । तन्मध्ये तटिकोटिममनकान्त्या मृणाळसूत्र-
वन्मृक्ष्मा कृण्डलिनीति प्रामिद्धाऽस्ति । ता दृष्ट्वा मनसैव नरः
सर्वतापवन्धविनाशनद्वारा मुक्तो भवति । फालोर्ध्वे[§] गललाट-
शशिमण्डले निगन्तरं नेत्रः तारकयोगविस्फुरणेन पश्यति चेत्सिद्धो
भवति । तर्जन्यग्रोन्मीलिते कर्णरन्ध्रद्वये फूत्कार* शब्दो जायते ।
तत्र स्थितं मनसि चक्षुर्मध्यगतनीलज्योतिस्थलं विलोक्य अन्त-
र्दृष्ट्या समांतरहितं मुखं प्राप्नोति । एवं हृत्पङ्कजमध्ये विरा-
जन्तेजशिशखादर्शनेनापि । एवमन्तर्लक्ष्यलक्षणं परमयोगिकल्पितं
वेदितव्यं सर्वं मुमुक्षुभिरुपास्यं च ॥

*फूत्कार.

†श्रुतेः. ४-१८.

‡कठ. २-२२.

§फालोर्ध्वगले.

बहिर्लक्ष्यं तु नासाग्रे चतुष्पददशाद्वादशाङ्गुली-
भिः क्रमात् नीलद्युतिश्यामत्वसदृशक्त*भङ्गीस्फुर-
च्छुक्लपीतवर्णद्वयोपेतं व्योमतत्त्वं पश्यति । स तु
योगी । चलदृष्ट्या व्योमभागवीक्षितुः पुंस्रस्य
दृष्ट्यग्रे ज्योतिर्मयूखा वनेन्ने । तद्दृष्टिः स्थिरा
भवति । शीर्षोपरि द्वादशाङ्गुलमानज्योतिः पश्यति
तदाऽमृतत्वमाप्त ॥

मध्यलक्ष्यं तु स्वान्तश्चित्रादिवर्णसूर्यचन्द्रवद्वि-

अथ बहिर्लक्ष्यं तु—नासाग्रे चतुष्पददशमिर्दशभिर्दश-
भिरङ्गुलीर्वाऽन्ते क्रमात् नीलद्युतिश्यामत्वसदृशक्त भङ्गीस्फुरच्छुक्लपीतवर्ण
व्योमतत्त्वं यः पश्यति स तु योगी भवति । चलदृष्ट्या व्योम-
भागवीक्षितुः पुंस्रस्य नासाग्रे वा दृष्ट्यग्रे वा ज्योतिर्मयूखा वनेन्ने ।
तद्दर्शनेन योगी भवति । तत्रवाञ्छनमङ्गाशात् ज्योतिर्मयूखान्
अपाङ्गान्तं भूमौ वा पश्यति । तेन दृष्टिस्थिरा भवति । शीर्षो-
परि द्वादशाङ्गुलममृतत्वभागे प्रादेशमात्रे वा ज्योतिःपुञ्जं यदि
लक्ष्यते तर्दीक्षितुरमृतत्वं भवति । यत्र कुत्र स्थितेनापि शिशुमि
व्योम ज्योतिस्स्वरूपेण दृष्टं चेत् स तु योगी भवति । एवं
बाह्यलक्ष्यलक्षणम् ॥

इदानीं मध्यलक्ष्यलक्षणमुच्यते—स्वान्तः॥ चित्रादिषणाखण्डसूर्यच-

*सदृश.

‡स्थितस्यापि.

‡चलदृष्ट्या, स्थिरदृष्ट्या.

‡चक्र.

‡प्रागुक्त, प्रात.

ज्वालावलीवत् तद्विहीनान्तरिक्षवत्पश्यति तदा-
काराकारी भवति ॥

अभ्यान्नात्रिर्विकां गुणरहिताकाशं भवति ।
विस्फुरन्तारकाकारगाढतमोपमं पगकाशं भवति ।
कालानलसमद्योतमानं महाकाशं भवति । सर्वो-
त्कृष्टप्रमद्युतिप्रद्योतमानं तत्त्वाकाशं भवति ।
कोटिसूर्यप्रकाशं सूर्यकाशं भवति । एवमभ्या-
सन्नन्मयो भवन्ति । ख एव वेद ॥ २ ॥

नव्योगं च द्विषा विद्धि पूर्वोत्तरविभागतः ।

त्रा विष्णुः । तद्वाक्यवार्थोपमा । तद्विहीनान्तरिक्षवत्पश्यति । तदा
अन्तः तदाकाराकारी भवति । तन्मभ्यान्तःस्यलक्षणमिते ॥

सुप्तपुनः निविशारे चेतोवर्द्धं गुणरहिताकाशं भवति । विस्फुर-
न्तारकाकारमन्दीप्यमानगाढतमोपमं पगकाशं भवति । कालानलसम-
द्योतमानं महाकाशं भवति । सर्वोत्कृष्टप्रमद्युतिप्रद्योतमानं तत्त्वाकाशं
भवति । कोटिसूर्यप्रकाशवैभवसङ्काशं सूर्यकाशं भवति । एवं
बाह्याभ्यन्तगस्थितं व्योमपञ्चकं तारकलक्ष्यं चैतन् तु योगी मुक्तिफ-
लस्तादृग्व्योमसमानो भवति । तस्मात्तारकमेव लक्ष्यास्पदमनस्क-
फलप्रदं च ॥ १ ॥

इति योगशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः.

किमिदमनस्कं नाम? तारकमेव उत्तरार्धेन अमनस्कं भवति,

अन्तर्लक्ष्यं जलज्योतिस्स्वरूपं भवति । महर्षिवेद्यमन्तर्लक्ष्ये निरुद्धजगत् । महाम्योर जल-
ज्योतिरन्तर्लक्ष्यम् । बुद्धिगुहायां सर्वाङ्गसुन्दरं
पुरुषरूपमन्तर्लक्ष्यमित्यपरे । शीपान्तर्गतमण्ड-
लमध्यगं पञ्चवक्त्रसुमासहायं नीलकण्ठं प्रशा-
न्तमन्तर्लक्ष्यमिति कथितम् । अङ्गुष्ठमात्रः पुरु-
षोऽन्तर्लक्ष्यमिति के । उक्तविकल्पं सर्वमात्मैव ।
नलक्ष्यं गुहामदृष्ट्या वा यः पश्यति स एव
ब्रह्मनिष्ठो भवति । शीपः पञ्चविंशकः नवकल्पित-
ननुविद्यमानसर्वं । शिष्यस्य बुद्धिः परमात्माऽह-
मिति निश्चयान्तं लक्ष्यं भवति । अन्तर्लक्ष्य-
दशमेन शीपान्तर्लक्ष्यायः स्वयमन्तर्लक्ष्यो
भूत्वा परमाकाशावपडमण्डलो भवति ॥ ३ ॥

३. प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अन्तर्लक्ष्यं ब्राह्मणं दृष्टं निमेषान्मेषवर्जितायां च इयं
शान्तवर्षा बुद्ध्या भवति । निमेषेषु गोप्या महाविद्या च भवति ।
संसारनिवृत्तिकर्तुं चैव जनयति । तन्मुद्रापरिज्ञानिनिवामादूमिः पवित्रा
भवति । तं दृष्ट्वा सर्वे लोकाः पवित्रा भवन्तीति परमार्थः । तथावि-
धपरमयोगिपूजा यस्य लभ्यते तस्यापि मुक्तिरस्तीति तात्पर्यं,
तस्य चान्तर्लक्ष्यगतदृष्टचित्तत्वात् ॥

अन्नदीर्घ्यं तु जलज्योतिः* स्वरूपं भवति, ' आपो ज्योती रसोऽमृतं
 ब्रह्म भूर्भुवःस्वर्गोम् ' इति गानत्रयीर्गीर्णत् । तदेवान्तर्लक्ष्यं परब्रह्म
 गोप्यं द्रोण्यतरं महाधिबर्धं च । ' अग्रमात्मा पूर्णाः ' इत्यनेन बाह्येन्द्रियेन
 दृश्यते । ' अन्नमम्याः ' इत्यनेन मनसाऽपि स्वरं नेप्यते । किं तु परम-
 गुरुपदेशेन महम्बोर जलज्योतिः* परममन्तर्लक्ष्यं भवतीति वदन्ति ।
 केचित् बुद्धिगुहायां च अक्षुभ्रात्रादिपरिपृणाङ्गः सुष्टिस्थितिलयचून्यः
 परमात्मा सर्वमनुजातलक्ष्यमिति गोप्येनैव तद्वदन्ति । पुनः केचिच्छीवा-
 न्तर्गतगगनाकर्मरुद्धलसध्वगं पञ्चभ्रमनामहायं नीलकण्ठं प्रशान्त-
 मन्तर्लक्ष्यमिति वदन्ति । अद्भुटमात्रः पुरुषो द्विद्वान्तर्लक्ष्यमिति वदन्ति,
 ' अद्भुटमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवायमकः ' ' तमेवं मन्य आत्मानं
 विद्वान् ब्रह्मासृताऽमृतम् ' इति श्रुतः ।

अद्भुटमात्रः पुरुषोऽद्भुटं च समाश्रितः ।

ईशम्यर्षस्य जगतः प्रभुः प्रीयति विश्वभुक् ॥३३॥ इति श्रुतेश्च ॥

दर्शान्द्रियपुरे परिवर्तमानं जीवात्मानं ब्रह्मणा महत्कयभावनया
 साध्याष्टैतदृचया सृष्टाष्टैतदृचया च यः पश्यति स एव ब्रह्मनिष्ठो
 भवति । पञ्चविंशधो जीवः स्वकल्पितां चतुर्विंशतितत्त्वान्मिकां
 प्रकृतिं परित्यज्य, तत्तद्भिः विहायित्यर्थः, पञ्चिंशकः परमात्माऽह-
 मिति कृतनिश्चयः स तु जीवन्मुक्तो भवति ॥

एवमेतकथा प्रोक्तान्तर्लक्ष्यदर्शनेन स्वयमन्तर्लक्ष्यं व्योम भवति ।
 तदेव नादबिन्दुकल्पानां सृष्टं स्यात्, यतो नादाद्युत्पत्तिरपि ब्रह्मण
 एव भवतीति निगमान् ॥ ३ ॥

इति योगशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः.

* जलज्योतिः.

ईकट. ४-१३.

मि. उ. ४-३४.

मि. उ. ६-४-१३.

इतपरं लक्ष्यते.

* मि. उ. ४-३१.

अथ ह याज्ञवल्क्य आदित्यमण्डलपुरुषं पप्र-
च्छ । भगवन्नन्तर्लक्ष्यादिकं बहुवोक्तं; मया तन्न
ज्ञातं; नदृहि महाम् ॥

तदु ज्ञोतान् । पञ्चमहाभूतकारणं तद्विकूटाभं
तद्वच्चतुःषीठम् । तन्मध्ये तन्वप्रकाशो भवति ।
सोऽतिगूढः, अव्यक्तश्च । तत् ज्ञानप्रवाधिच्छेदेन ज्ञे-
यम् । तद्वाह्याभ्यन्तर्लक्ष्यम् । तन्मध्ये जगद्धी-
नम् । तद्वाह्यविन्दुकलातीतमखण्डमण्डलम् । त-
न्मगुणनिर्गुणस्वरूपम् । तदेता विमुक्तः ॥

आदावग्निमण्डलम्. तदपरि सूर्यमण्डलम्,

पूर्वमुपदिष्टः प्राक्तनः परमयोगिनमिदमाह—इति बहुप्रकारे भव-
द्विरुक्ते आत्मस्थाने मुख्यतया न मया विदितमिव सामान्यार्था-
स्पृहसम्भवे । तथादेवैश्च तन्वस्थमिति ॥

उच्यते—पञ्चभूतादिवर्णयुक्तं तद्विकूटाभं प्रविष्टम् । तद्वच्चतुः-
षीठम् । तन्मध्ये तन्वप्रकाशोऽस्ति । सोऽतिगूढोऽगिरभ्यन्वव्यक्तश्च ।
तद्वात्मस्थानामिति गुरुणा ज्ञानप्रवाधिच्छेदेन ज्ञेयम् । तद्वाह्याभ्य-
न्तर्गम्यन्तर्लक्ष्यं स्थितम् । तन्मध्ये भवेजगद्धीनमिति ज्ञेयम् ।
किं च—तदेव तन्व तद्वाह्यविन्दुकलान्वितं मगुणनिर्गुणं परमन-
यनोत्सवकारणं तस्यात्मस्थदेवताया उच्यते ॥ इति प्रसिद्धं श्रीमन्ना-
रायणस्थलम् । तदेता मुक्तिभागिनि ॥

आदावग्निविश्वम् । तन्मध्ये मितिहीनशीमिविराजितं सूर्यविश्वम् ।

तन्मध्ये मुधासन्द्रमण्डलम्, तन्मध्ये सुगण्डव्रजाने-
जोमण्डलम्, तद्विद्युल्लग्वावल्बुक्कभास्वरं, तदेव
शाम्भवीलक्षणम् ॥

तद्वर्णने तिस्रो हणयः अमा प्रतिपूर्णिमा
चेति । निमीलितवर्णनममाद्वयिः । अर्धोन्मीलितं
प्रतिपत् । सर्वोन्मीलनं पूर्णिमा भवति । तामु

तन्मध्ये अक्षयमुधाधारास्पदं सन्द्रविम्बं वर्णते । तन्मध्ये अङ्गु-
स्तंषण्ण परश्यात् वर्णते इति ऐचिद्रवन्ति । इयं सर्वेत्तमवीजं
भास्विशक्तनस्यैव परश्यात्ततोऽपि वर्णते । तच्च शीतलोतिः पि-
नित्कुक्कवर्णम् । तदन्तर्गते विद्युल्लग्नं भास्वरं प्रकाशमानं सुवर्णतज-
कृतस्वरूपम्वतलवर्णितं तद्विद्युत्तज्जलं तद्विद्युत्तज्जलं तद्विद्युत्तज्जलं
स्थितः । स एव जलम् । स एव इति । स एव पृथेश्वरः । स एवेन्द्रा-
दयश्च । तथाऽप्यत्र श्रुतिः —

नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा ।

नीवारशुकवत्तन्वा पीत भास्वत्यण्डमा ॥

तन्यादिशक्याश्च मध्ये सन्मासा तया स्थिता ।

स त्रयसु भास्वराः सः शरिस्तेन्द्रभोगोऽपि सः परमसवराः ।
एतादृशिवधं ब्रह्माहमस्मिन्नि शाम्भवीसुद्विवात्तं जायते शायते ॥

तन्मूद्रालक्षणमुक्तमपि विस्तार्योच्यते — प्रतिपदमापूर्णिमासंज्ञान्तिभ्यो
दृष्टयो ज्ञेयाः । तिस्रिद्वैमेषशीला प्रतिपददृष्टिः । सवर्णितलो-
चनदृष्टं अमा । सर्वविद्यारितचक्षुर्द्वेन्द्रेक्षणं पूर्णिमासी भवति ।
दृङ्क्ष्येम स्थिते च एव पूर्णिमासीदृष्ट्या अभ्यासः कर्तव्यः ।

पूर्णिमाभ्यासः कर्तव्यः । तल्लक्ष्यं नासाग्रम् । तदा
तालुमूले गाढतमो दृश्यते । तदभ्यासादखण्ड-
मण्डलाकारज्योतिर्दृश्यते । तदेव सच्चिदानन्दं
ब्रह्म भवति । एवं सहजानन्दे यदा मनो लीयते
तदा शाम्भवी भवति । तामेव खेचरीमाहुः । त-
दभ्यासान्मनस्स्थैर्यम् । ततो वायुस्थैर्यम् ॥

अथाभ्यस्यच्छिष्टलक्ष्यं नासाग्रं भवति. तामाग्रन्यस्तपूर्णिमादृष्टेः सम्य-
प्राजयोसफलजनकत्वात् । तदभ्यासात्पूर्णिमादङ्गुलीभाद्रयोगाभ्यासम्भवत
कर्तव्यः । तस्मिन् तदङ्गुलीभाद्रयोगाभ्यासोक्तिः कथितार्थः । पूर्णि-
मादृष्टियोगेन प्रोक्तवार्यवसायेषां प्रसिद्धं चित्तं तालुमूलद्वादशाङ्गु-
लीभ्रभागं अङ्गुलीभ्रमगेन गाढतमो दृश्यते । तत्रमौमध्यं दिग्न्तरं
पश्यन् । तदा तामखण्डमण्डलाकारज्योतिर्दृश्यते । तदालो सच्चिदानन्द-
प्रभम् भवति । एवं सहजतदङ्गुलीभ्रयोगाभ्यासो मनोविलीनं कृत्वा अचञ्चि-
तवञ्चकारान्वितवान् यस्तु मोक्षोपनि सादृश्यमान् । उय शाम्भवी
मुद्रिका भवति—

अन्तर्लक्ष्यं वहिर्दृष्टान्तमपोन्मेषवर्जितम् ।

एषा सा शाम्भवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु सांपिता ॥

तामेव खेचरीति कोचिद्वदन्ति । तदुपेयतामभ्यसेत् । यामद्वय-
मन्मन्त्रोऽभ्यसेत् मनोवायुं साम्यभावेन प्रवर्तितो भवतः । तस्मान्म-
नस्स्थैर्यं सिद्धे तद्वशाद्वायुस्थैर्यो भवति । वायुचाञ्चल्ये वा मन-
श्चाञ्चल्ये वा प्राप्ति तद्वशादितगत्तमं चञ्चलमेव भवति । अतो राजयो-
गाभ्यामेत मनोवायुस्थैर्यं भवतीति निश्चयः । शताब्दकृता-

तच्चिदानि—आदौ तारकवदृश्यते । ततो वज्र-
दर्पणं, ततो पश्चिपूर्णचन्द्रमण्डलं, ततो नवरत्नप्रभा-
मण्डलं, ततो मध्याह्नार्कमण्डलं, ततो वह्निशिखा-
मण्डलं क्रमाद्दृश्यते ॥

तदा पश्चिमाभिमुखः प्रकाशः । स्फटिकधूम्र-
विन्दुभाइकलानक्षत्रखद्योतदीपसुवर्णनवरत्नादिप्रभा
दृश्यन्ते । तदेव प्रणवस्वरपम् ॥ १ ॥

प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा धृतकुम्भकः नासाग्र-

भ्यां ज्योतिः सन्नेवावृत्तव्यं तं वदन्ति । एवं स्थिरीसुद्राभ्यां जित
वशाग्निं सन्नेवावृत्तव्यं यो जितं सति कश्चित्पथः ॥

तद्व्यापारभ्यां योऽपि प्रकाशरूपस्यैव वदन्ति तत्र जायन्तेः तार-
कवदं तारकमण्डलं पश्चिपूर्णचन्द्रमण्डलं नवरत्नप्रभं मध्याह्नार्क-
विन्दुवदं विन्दुभाइकलं । तद्वन्तर्गत्यक्षणात् । ततः परमयोगिना
ध्यानात्सुप्तोऽप्येवम् । पूर्वाभिमुखो योर्गोः संपूर्णमण्डलाकारमात्मचिह्नं
यदि परवर्तिनः सन्नेवाभिसुप्तः प्रकाशः सौम्यदेव्यः तारकमागतं
सिद्धिप्रत्ययं स्यात्तदा । अथागतिरेवुत्वात् । तद्वच्च—नेजन्तदि-
धूम्रविन्दुना प्रकाशतत्रखद्योतदीपनवरत्नसुवर्णनक्षत्राङ्ककण्डकण्डनवरत्नाभ्या
त्मनः अन्वयानं न सति । तत्रत्ययदिति तं अथैव परमसुप्तमो-
ङ्काररूपमापो ज्योतिस्प्रथमं शिवं विष्णोः परं पदं चेति वदन्ति
तदुक्तं योगशास्त्रे—

ओङ्कारमसुप्तं अथेत्यापो ज्योतिस्प्रथमं शिवम् ।

विष्णोः परं पदं चेति प्राहुर्ब्रह्मविदो जनाः ॥ १ ॥

प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा धृतकुम्भकः स्थिरभावनया श्रोत्रनेत्रनासा-

दर्शनदृढभावनया द्विकाराङ्गुलीभिष्पणमुखीकरणेन
प्रणवध्वनिं निशम्य मनस्तत्र लीनं भवति । त-
स्य न कर्मलेपः । रवेरुदयास्तमययोः किल कर्म
कर्तव्यम् । एवंविदश्रिदादित्यस्योदयास्तमयाभा-

गोल्यानि द्विकरणद्वङ्गुलीभिर्निरुध्य पणमुखीकरणेन प्रणवध्वनिं निशम्य
तत्र केचिद्व्यसं कुर्वन्ति । केचिद्विषयचन्द्रसूर्येभ्यः प्रत्यङ्गुवामीनास्सदा
तर्त्तद्धर्मसूक्तमिष्टद्वयप्रकारेणाद्योक्तयन्ति । गुरूपदिष्टवेचरीमुद्रया पूर्ण-
चन्द्रदृष्ट्या आश्राभ्यन्तरनेत्रः प्रकाशो भवतीति निश्चयः । तद्दृष्ट्यग्रभागे
नेत्रः प्रतिफलनमाकर्षकमित्युक्तं च । एवमनुलक्षणमात्मदृष्ट्यासक्तस्य
सर्वाणि कर्माणि नश्यन्तीति फलितार्थः ॥

आत्मविज्ञानम । अहिमा, सर्वेन्द्रियनिग्रहः, अधिकदयाकुलं,
क्षमा, सदाऽन्वणद्वजानपणत्वं, मत्वं, तपोनिष्ठा, सर्वज्ञता, इत्येतैर-
ष्टभुवैरात्मविज्ञानितस्यै राजयोगी भवति ॥

निर्माद्यनेर्माद्वनद्विनयं विना गकाकारदृष्टिस्मशयविवर्जितः पर-
मसुखो राजयोगी भवति । न जात्याद्यौपाधिकं कर्म न हि बाधते ।
कर्म यावज्जीवं कार्यमपि राजयोगिनं न स्पृशति । तथा हि
तावत्कर्मणः सुयोश्चरत्वं प्रतिकल्पति । तद्दुद्यान्तमयकाल्यासमन्ध्या-
दिक्रियाणां अत्यावश्यकत्वात् । उद्यन्तमस्तंयन्तमादित्यमभिध्यायन्
कुर्वन् आश्रागो विद्वान्मकले भद्रमश्नुते* इति श्रुतेः । अतः
अस्मोदयममययोः कर्म कर्तव्यमिति प्राप्तं तद्भावेन राजयोगिनो
न बध्ते । कुतः ? तस्य सदा भानुः स्वमध्यं गत एव भव-
ति, तत्त्वदृष्टिमिद्धेः । तस्माद्दुद्यान्तमयाभावात्कर्मभाव इति सिद्धान्तः ॥

वात्मसर्वकर्माभावः । शब्दकाललयेन दिवाराध्य-
 र्तातो भूत्वा सर्वपरिपूर्णज्ञाननोन्मन्यवस्थावशेन
 ब्रह्मैक्यं भवति । उन्मन्या अमनस्कं भवति ।
 तस्य निश्चिन्तता ध्यातं, सर्वकर्मनिराकरणमावा-
 हन, निश्चयज्ञानमामनं, उन्मनीभावः पाद्यं, सदा-
 मनस्कमर्ष्यं, सदादीप्तिगन्धमस्रं, अपारामृतवृत्ति-
 स्स्नानं, सर्वविमभावता गन्धः, दृक्स्वरूपवस्थान-
 मक्षताः, चिदाप्तिः पुण्यं, विश्विन्द्रियवर्षं धूपः, चि-
 दादिन्यत्सुखं दीपः परिपूर्णचन्द्रामृतस्यैकीकरणं

चतुर्षोडशोपनिषदो दिवाद्यं तदुपनिषदं विश्वस्यमम्रद्यंकेन्दुमण्डलैक्य-
 मन्तर्दृष्ट्या वेदितव्यम् । तदेव त्विति तव, ममतीति मास-
 र्ममावतया ब्रह्मैक्यं तु भवति गन्धयोगी भवति । तज्जं ह्ययं त-
 छयमिति दृग्दृश्यमावतया भवति । एव सावन्मुक्तिफलं गन्ध-
 योगमङ्गीकृत्य प्राकृतं कृताये भवति । शब्दकाललयेन दिवा-
 राध्यर्तातो भूत्वा, सर्वशरपूर्णज्ञानेन मनसा प्राप्तिः नोन्मन्यवस्थावशेन
 ब्रह्मैक्यं भवति । उन्मनीभावेन मनसा तदेव तव अमनस्कं
 भवति । उन्म्यं निश्चिन्तता ध्यातं, सर्वकर्मनिराकरणमावाहय, नि-
 श्रयज्ञानमामनं, उन्मनीभावः पाद्यं, सदाउमनस्कमर्ष्यं, सदादीप्ति-
 गन्धमनं, परामामृतवृत्तिस्स्नानं, परान्धितन्मरणं तस्रं, सर्वपरिपूर्ण-
 ज्ञानमपदीतं, सर्वात्मकत्वदृश्यव्ययो गन्धः, दृग्वाशिष्टावस्थानमक्षताः,
 चिदाप्तिः पुण्यम्, विश्विन्द्रियवर्षं धूपः, सूर्यात्मकत्वं दीपः,
 परिपूर्णचन्द्रामृतस्यैकीकरणं तैवेद्यम्, निश्चलत्वं प्रद्विनिगम्, सो-

‘सुषुप्तिसमाध्योर्मनोल्याविशेषेऽपि महदस्थु-
भयोर्भेदः, तन्नमि लीनत्वान्मुक्तिहेतुत्वाभावाच्च ।
समाधौ मृदिततमोविकारस्य तदाकाराकारिता-
खण्डाकारवृत्त्यान्मकमाश्लिष्यन्त्ये प्रपञ्चलयस्मन्प-
द्यते, प्रपञ्चस्य सतःकल्पितत्वात् ततो भेदाभावात्,
कदाचिद्वर्तिर्गंतऽपि मिथ्यात्वभावनात् ॥

‘मकृद्भिर्भातसदानन्दानुभवेकगोचरो ब्रह्मवित्त-
देव भवति ॥

अतस्सुषुप्तौ तमोऋषपरब्रह्मणि जीवेत्यं भवति । तेन विश्वका-
ले सुषुप्तौ स्थित्वा स्वान्तर्गीतमवसा स्वतः पश्यतीति सिद्धान्तः ।
स्वप्नान्ते सोपाधिकस्य मनोगोचरत्वं सम्पद्यते । तन्मातृकं तत्र-
ज्ञानान्मुक्तिर्गति ॥

एवमवस्थात्रयनियमं विचार्यमाणे सुषुप्तिसमाध्योर्नि तन्नित भेदाः
उभयोर्मनोल्यानोल्यात् । मनोल्या एव मुक्तिर्गति व्ययुक्तत्वात् । तथा
न वक्तव्यम् : तत्र तु मनसस्म-ज्ञान्मुक्तिहेतुत्वाभावात् एव । तत्रैतौ द्वौ
मुक्तिहेतुर्वक्तव्यः । तत्र विशेषोऽयं परिग्राह्यः—परिगच्छाम्य मनसो-
ल्याः सुषुप्तौ भवति. समाधौ तु मृदिततमसः अपरिगच्छित्वं
ईश्वरस्यैव भवति तदाकाराकारितान्तःकरणस्य पूर्वाच्चात् । उभ-
येकंयं प्रपञ्चलयस्मन्पद्यते : महाभूतादिप्रपञ्चस्य सतःकल्पितत्वात् ।
ततः परं भेदगन्धाभावान्मुक्तिर्गति दिक् ॥

‘बाह्याभ्यन्तरयोर्मिमांसानशून्यवृत्त्या सदानन्दानुभवेन यश्चरति सोऽपि
मुक्त एव । अज्ञत्वहीनज्ञप्ति ज्ञप्तिहीनमज्ञत्वं च यो वेद स तु नित्या-
नित्यार्थविवेकवान् भवति । तद्विवेकसम्पन्नोऽपि अज्ञ इव वर्तते चेत्

यस्य सङ्कल्पनाशस्स्यानस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥
तस्माद्भावाभावौ परित्यज्य परमात्मध्यानेन मुक्तो
भवति । पुनःपुनः सर्वावस्थासु ज्ञानज्ञेयौ ध्यान-
ध्येयौ लक्ष्यालक्ष्ये दृश्यादृश्ये चोहापोहादि परित्य-
ज्य जीवन्मुक्तो भवेत् । य एवं वेद ॥ ३ ॥

^१पञ्चावस्थाः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयतुरीयातीताः॥

^२जाग्रति प्रवृत्तो जीवः प्रवृत्तिमार्गासक्तः । पा-
पफलनरकादि मास्तु. शुभकर्मफलस्वर्गफलम-
स्त्विति काङ्क्षते ॥

स मुक्तिभागेन यस्य सङ्कल्पनाशस्स्यात् तस्य भावयोगसिद्धिरु-
न्मन्यवस्थापरिपक्वमनस्सिद्धिश्च भवति । यदि सङ्कल्पमात्रे स्थितिलेश-
स्य एव बन्धहेतुस्स्यात् । तस्माद्भावाभावौ परित्यज्य सर्वपरिपूर्णज्ञानेन
मुक्तो भवति । मुहुर्मुहुः सर्वावस्थासु अकृतप्रयत्नो भूत्वा ज्ञानज्ञेये
ध्यानध्येये लक्ष्यालक्ष्ये दृश्यादृश्ये उहापोहादीनि सर्वाणि परि-
त्यज्य निश्चलचित्तो भूत्वा यस्तु वर्तते स तु जीवन्मुक्तो भवति ॥ ३ ॥

^३इतः परं पारिभाषिकावस्थाः पञ्च ज्ञेयाः, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति-
तुरीयतुरीयातीतभेदान् ॥

^४तल्लक्षणं तु पापकर्माणि त्यक्त्वा शुभकर्माणि समाचरेत्; एवं
वर्तमानस्तु प्रवृत्त इत्युच्यते । स एव जाग्रदवस्थात इति
नाम; जाग्रदवस्थायामासः संयुक्त इत्यर्थः । प्रवृत्तिमार्गासक्तः
प्रवृत्तः पापकर्मफलनरकाद्यनुभवो मास्तु शुभकर्मफलस्वर्गाद्यनुभवोऽ-
स्त्विति ॥

स एव स्वीकृतवैराग्यात्कर्मफलजन्मालं सं-
सारबन्धनमलीमति विमुक्त्यभिमुखनिवृत्तिमार्गप्र-
वृत्तो भवति ॥

स एव संस्कारतारणाय गुरुमाश्रित्य कामादि-
त्यक्त्वा विहितकर्माचरन् साधनचतुष्टयसम्पन्नो
हृदयकमलमध्ये भगवत्सत्तामात्रान्तर्लक्ष्यरूपमा-
साद्य सुपुण्यवस्थायां सुक्तब्रह्मानन्दस्मृतिं ल-
ब्ध्वा एक एवाहमिद्वितीयः कश्चित्कालमज्ञानवृ-
त्त्या विस्मृतजाग्रद्व्यसनासु फलेन तैजसोऽस्मी-
ति तदुभयनिवृत्त्या प्राज्ञ इदानीमस्मीत्यहमेक
एव स्थानभेदादवयवानेद्वय एतं तु न हि
मदन्यदिति ज्ञानविशेषकं शुद्धाद्वैतब्रह्माहमिति भि-
दागन्धं निरस्य स्वान्तर्विज्ञम्भितभानुमण्डलध्या-

स एव स्वीकृतवैराग्यः कर्मालं जन्मालं संसारबन्धनमलीमति
नित्यमनुचिन्नापरः सम्यक्कृत्यभिमुखः सन्निवृत्ताख्यो भवति ॥

स एव संस्कारवाधिप्रवार्थी जननमरणप्रवाहनरणमाधनाभिलाषी
भक्त्या सदा गुरुमेवानिरतः कामादीन्परित्यज्य विहितकर्मा-
चारसमाश्रितः मौननिष्ठः शमदमयुतः शुचिर्भूत्वा महार्थैर्यवान्
योगाभ्यामपरः प्राप्तप्रायणोऽपि स्वर्गमोक्ष्यानुभवी पुनर्भूमिमामाद्य
पूर्वाभ्यासास्वभावस्थाद्वैतयोगफलः स्वप्रबहुलशरत्कालप्राप्तस्वप्रबुद्धो-

नतदाकाराकारितपरब्रह्माकारमुक्तिमार्गमारूढः प-
रिपक्रो भवति । सङ्कल्पादिकं मनोबन्धहेतुः ।
तद्विमुक्तं मनो मोक्षाय भवति । तद्वान् च-
क्षुरादिबाह्यप्रपञ्चोपरतः विगतप्रपञ्चगन्धस्सर्वं ज-
गदात्मत्वेन पश्यन् त्यक्ताहङ्कारो ब्रह्माहमस्मी-
ति चिन्तयन्निदं सर्वं यदयमात्मेति भावयन् कृ-
तकृत्यो भवति ॥ ४ ॥

सर्वपरिपूर्णतुरीयातीतब्रह्मभूतो योगी भवति ।

काननित्याद सम्भाव्य हृदयकमलमध्ये भगवत्सत्तामात्रं उक्तान्तर्ले-
क्ष्यरूपमवाप्य सुषुप्तवस्थायां मुक्तब्रह्मानन्दभृति लब्ध्वा एक एवाहं
न द्वितीयः कश्चिन्कालमजानवृत्त्या विश्वोऽस्मि जगद्ब्रह्मासमाबलेन
तेजसोऽस्मि तदुभयवृत्त्या प्राप्त इदानीमस्मि ; अहमेक एव स्थान-
भेदादवस्थामेदवान् स्यां न हि मत्तोऽन्यदिति जातविवेकः शुद्धाद्वैत-
ब्रह्माहमिति भिदागन्धं निगम्य भ्रान्तवृत्तिभ्रान्तमण्डलध्यानस्त-
दाकाराकारितः परब्रह्माभूवमिति मुक्तिमार्गं एवमारूढोऽपि चक्षुर्द्वारा
भवीकृतबाह्यप्रपञ्चलक्षणः स्वहृत्प्रवृत्तिगतो भूत्वा चित्ररूप इव विगतप्रप-
ञ्चगन्धः सर्वं जगदात्मत्वेन पश्यन् क्षमामत्यशौचान्वितो वर्तते ॥ ४ ॥

स एव त्यक्ताहङ्कारः प्राज्ञानीतमंशपभूतोत्पत्तिकारणं ब्रह्मा-
हं इदं मज्जं मल्लयमेवेति विवेकेन यो वर्तते स एव समुद्रपरि-
पूरितनिमग्नघटवन् घृस्तघटनिष्ठाकाशवत् जीवपरिक्रमं कृत्वा सर्वपरि-
पूर्णतुरीयातीतब्रह्मभूतो योगी विराजते तं ब्रह्मेति गोविन्द इति पर-
मशिव इति स्तुवन्ति । सर्वलोकस्तुतिपात्रं सर्वदेशमञ्चारशीलः कृता-

तं ब्रह्मति स्तुवन्ति । सर्वलोकस्तुतिपात्रसर्वदेशस-
ञ्चारशीलः ॥

परमात्मगगने विन्दुं निक्षिप्य शुद्धाद्वैतजाड्य-
सहजामनस्कयोगनिद्राखण्डानन्दपदानुवृत्त्या जी-
वन्मुक्तो भवति । तच्चानन्दसमुद्रमग्रा योगिनो
भवन्ति । तदपेक्षया इन्द्रादयस्स्वल्पानन्दाः । एवं
प्राप्तानन्दः परमयोगी भवतीत्युपनिषत् ॥ ५ ॥

इति द्वितीयं ब्राह्मणम्.

ॐ॥ याज्ञवल्क्यो महामुनिर्मण्डलपुरुषं पप्रच्छ ।

थर्कं च तदत्तात्रेयादिवद्विगजने । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन योगाभ्यासं कुरु ॥

वृरीयातीतिमानन्दं स्वीकृत्य मवाविस्थाः पणित्यज्य मन्यस्तम-
र्वकार्यः सम्यग्दृष्टयोगिनिष्ठः परमात्मनि गगने विन्दुं निक्षिप्य शुद्धा-
द्वैतमामरस्यं कुर्यादिति योगशास्त्रोपदिष्टममनस्कविधानं कुरु ॥

एवमुन्मनी मनोन्मनी महजामनस्कमजाड्यनिद्रा योगनिद्रा
अनन्ताखण्डानन्द इति पर्यायपदानुवृत्त्या राजयोगस्य विदि-
तानि नामानि भवन्ति । एवं कृतामनस्कमौल्यमपरिमितमत्यन्तमक्षरं
भवति । तदानन्दसमुद्रमग्रा महायोगिनभस्मन्ति तदानन्दापेक्षया
सर्वानन्दास्स्वल्पा इव भवन्ति, 'स एको ब्रह्मण आनन्दः' इत्या-
दिश्रुतेः । एवं प्राप्तानन्दः परमयोगी भवति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयं ब्राह्मणम्.

एवमुपदिष्टः प्राकृतः पुनरिदमवादीत्, स्वामिन् ! अमनस्कलक्षण-

स्वामिन्नमनस्कलक्षणमुक्तमपि विस्मृतं पुनस्तल्लक्षणं ब्रूहीति । तथेति मण्डलपुरुषोऽब्रवीत् ॥

इदममनस्कमतिरहस्यं यज्ज्ञानेन कृतार्थो भवति । तन्नित्यं शाम्भवीमुद्रान्वितं परमात्मदृष्ट्या तत्प्रत्ययलक्ष्याणि दृष्ट्वा तदनु सर्वेशमप्रमेयमजं शिवं पराकाशं निगलम्बमद्वयं ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनामेकलक्ष्यं सर्वकारणं परब्रह्मात्मन्येव पश्यमानो गुहाविहरणमेवं निश्चयेन ज्ञात्वा भावाभावादिद्वन्द्वातीतस्मिन्विदितमनोन्मन्यनुभवस्तदनन्तरमखिलेन्द्रियक्षयवशादमनस्क — सुखब्रह्मानन्दसमुद्रे मनःप्रवाहयोगरूपनिवातस्थि-

मिदानीं श्रुतमपि विस्मृतमिव भाति तद्दार्ढ्याय पुनर्वक्तव्यमिति प्रार्थितः परमयोगी शिष्यं प्रत्यब्रवीत् ॥

अर्थात्तदत्यन्तरहस्यं शृणु, मद्यः कृतार्थो भवामि । नित्यं शाम्भवीमुद्रान्वितः पूर्वोक्तप्रकारेण परमात्मदृष्ट्या प्रत्ययानि लक्ष्याणि दृष्ट्वा दृश्यहीनः पूर्वपुण्यतपोदृष्टप्रत्ययानि शून्यान्यनुभाव्य सर्वत्रैकमप्रमेयमजं शिवं पराकाशं निगलम्बमद्वयं हरिमच्युतं नित्यमानन्दमयं सर्वकारणं परं ब्रह्मात्मत्वेनैव पश्यन्मनोगुहाविहरणशीलमेवं निश्चयेन ज्ञात्वा भावाभावौ स्वप्नास्वप्नौ निद्रानिद्रे इत्यादिद्वन्द्वातीतस्मिन् विदितमनोन्मन्यनुभवानन्तरं अखिलेन्द्रियजयवशादमनस्कमुखं ब्रह्मानन्दसमुद्रे मनःप्रवाहयोगरूपं लब्ध्वा ततःपरं निवातस्थितदीपवदचलं ब्रह्म प्राप्स्यसि, ततस्त्वं शुष्ककाष्ठ-

तदीपवदचलं परं ब्रह्म प्राप्नोति । ततश्शुष्कवृक्ष-
वत् मूर्च्छानिद्रामयनिश्वासोच्छ्वासाभावान्नष्टद्वन्द्वस्स-
दाऽत्रञ्चलगात्रः परमशान्तिं स्वीकृत्य मनःप्रचार-
शून्यं परमात्मनि लीनं भवति । पयस्स्त्रावानन्तरं
धेनुस्तनक्षीरमिव सर्वेन्द्रियवर्गे परिनष्टे मनोनाशं
भवति तदेवामनस्कम् ॥

तदनु नित्यशुद्धः परमात्माऽहमेवेति तत्त्वम-
सीत्युपदेशेन त्वमेवाहमहमेव त्वमिति तारकयो-
गमार्गेणाग्वण्डानन्दपूर्णः कृतार्थो भवति ॥ १ ॥
परिपूर्णपरमाकाशमग्रमनाः प्राप्नोन्मन्यवस्थस्सं-
न्यस्तसर्वेन्द्रियवर्गोऽनेकजन्माजितपुण्यपुञ्जपक्कै-

वन्मूर्च्छानिद्रामयनिश्वासोच्छ्वासाभावान्नष्टद्वन्द्वः मदाऽत्रञ्चलगात्रः शान्तिं
स्वीकृत्य स्थितो भवति । तदा तदा मनः प्रचारशून्यं परमात्मनि
लीनं भवति । स्त्रावानन्तरं * धेनुस्तनक्षीरमिव सर्वेन्द्रियवर्गे परि-
नष्टे मनोनाशमङ्गीकुरुष्व तदेवामनस्कमिति ॥

तदनु नित्यानन्दस्मच्चिदानन्दरूपः परमात्माऽहमेव त्वं स्वीकृत-
गुरुमार्गोऽस्मि तदाऽहमेव त्वं त्वमेवाहमिति निजकरं शिष्यशिरमि
निक्षिप्य सम्यग्ज्ञात्वा तत्त्वमसीति त्रिवारमुपदिश्य पश्य तारकयोग-
मार्गेण ब्रह्मेत्युपदिष्टः प्राकृतः परमयोगिनिमिदमाह— 'अहं ब्रह्मास्मि'†
'अयमात्मा ब्रह्म' † 'नेह नानास्ति किञ्चन'‡ इति च एवमुच्चरन् अ-
खण्डानन्दपरिपूर्णब्रह्म पश्यन् गुरुमभिवाद्य कृतार्थोऽस्मि भवत्कटाक्षा-
दिति वदन् ततः पूर्णाकाशपरायत्तमानसः त्यक्तप्रापञ्चिकः प्राकृतः

वलयफलोऽखण्डानन्दनिरस्तसर्वक्लेशकश्मलो ब्रह्मा-
हमस्मीति कृतकृत्यो भवति ॥

‘त्वमेवाहं न भेदोऽस्ति पूर्णत्वात्परमात्मनः ।
इत्युच्चरन् समालिङ्ग्य शिष्यं ज्ञप्तिमनीनयत् ॥२॥

इति तृतीयं ब्राह्मणम्.

ॐ ॥ अथ ह याज्ञवल्क्यो मण्डलपुरुषं पप्रच्छ ।
व्योमपञ्चकलक्षणं विस्तरं जानुब्रूहीति । स होवाचा-
काशं पराकाशं महाकाशं सूर्याकाशं परमाकाश-
मिति पञ्च भवन्ति । बाह्याभ्यन्तरमन्धकारमयमा-
काशं, बाह्याभ्यन्तरं कालानलसदृशं पराकाशं,
सबाह्याभ्यन्तरं अपरिमितद्युतिनिभं तत्त्वमहाकाशं,
प्राप्तोन्मनीफलः संन्यस्तमंत्रेन्द्रियवर्गः परब्रह्मणि गुरुपदिष्टमनो-
लयमभिनीय मर्यादाशून्यानन्दमुखमनुभूय चिरादेनकजन्मतपःफला-
न्मोक्षभागभवत् ॥

‘एवमखण्डानन्दानुभवानिरस्तसर्वक्लेशमाश्रितमिदमाह योगिराट्—
त्वमेवाहं न भेदोऽस्ति पूर्णत्वात्परमात्मनः ।

इत्युच्चरन् समालिङ्ग्य शिष्यं ज्ञप्तिमनीनयत् ॥

बाह्याभ्यन्तरतौल्येन शुद्धतेजोमयं शिवम् ।

योगदृष्ट्या सदा पश्यन्ननाम गुणमत्तमः* ॥

इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

एवं विदितब्रह्मानन्दमपि शिष्यं उपाधि कृत्वा लोकानुग्रहाय
योगिराडिदमब्रवीत् ॥

सवाह्याभ्यन्तरे सूर्यनिभं सूर्याकाशं, अनिर्वचनी-
यज्योतिस्मर्वव्यापकं निरतिशयानन्दलक्षणं पर-
माकाशम्, एवं तत्तल्लक्ष्यदर्शनात्तत्तद्रूपो भवति ।

नवचक्रं षडाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम् ।

सम्यगेतन्न जानाति स योगी नामतो भवेत् ॥१॥

इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

ॐ ॥ सविषयं मनो बन्धाय निर्विषयं मुक्तये
भवति । अतस्मर्वं जगच्चित्तगोचरं तदेव चित्तं

श्रृणु मावधानेन शिष्यवर ! तस्मात्तव कर्म किञ्चिदपि दुःखकरं
भवति नेष्कर्म्यं सुखावहमित्यर्थान्मिदं भवति । दृढतरयोगा-
भ्यामेन तत्कर्म नोत्तरितपथिकवदष्टाङ्गं निवृत्तं स्यात् । अतो
योगाभिलाषा धैर्येण सर्वातिगं ब्रह्म ध्यायेत् । अभ्यासेन सगुणं
वा यदि निष्कलं वा भवति । तेन कर्मत्याग आवश्यकः आभ्यन्तर-
बाह्येकीकरणप्रवृत्तः तत्प्रयोजनाभावान् कर्मण्यनन्तानन्तजन्मप्र-
दानि । इदानीं तत्तज्जन्मसञ्चितादिभेदादतिदृढानि परित्यक्तु-
मतिदृढास्पद*गुणयोगादनुचितानीति ममातिकल्पनायां प्राप्तायां
तन्निगयामता एव भवति रात्रौ नष्टकलादिन अत्यन्तगाढान्धकारे
जगद्दृष्टांसिऽपि आदित्योदयात्मर्वं† तत्कारणमप्यनवशिष्टं भवति ॥

एवं योगाभ्यासेनैव मार्ताण्डोदये पिण्डाण्डे विदिते सृष्ट्यादि-
जन्मान्तरमर्वकर्मध्वंसस्योदव । तस्मान्निष्क्रियः परमयोगी प्रकृति-
बन्धमुक्तः सुखी भवति ॥

†सविषयमेव चित्तं बन्धाय । निर्विषयं मुक्त्यै भवति । अत-

निराश्रयं मनोन्मन्यवस्थापरिपक्वं लययोग्यं भव-
ति । तल्लयं परिपूर्णे मयि समभ्यसेत् ॥

मनोलयकारणमहमेव ।

अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः ।
ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिः ज्योतिरन्तर्गतं मनः ॥

यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थितिव्यसनकर्मकृत् ।
तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

तल्लयाच्छुद्धाद्वैतमिद्धिः भेदाभावात् । एतदेव

स्मर्त्तुं जगच्चित्तगोचरं तदेव चित्तं निराश्रयं मनोन्मन्यवस्थापरिपक्वं
मनोलययोगं मन्वाद्य तन्मनोलयं भगवति परिपूर्णे समभ्यसेत् ॥

मनोलयकारणं विष्णुनोक्तमुत्तरगीतायाम्—

अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः ।
ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिरज्योतिरन्तर्गतं मनः ॥

यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थितिव्यसनकर्मकृत् ।

तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

तन्मनोलयानन्तरं शुद्धाद्वैतमिद्धिर्भवति, तदानीं भेदगन्धाभावात्
एतत्परमतत्त्वं गोप्यं कर्तुं परमयोगी बाल्येन्मत्तपिशाचवत् स्वरूपं
जडवृत्त्या समाच्छाद्य वनेते पूर्वयुगकालजाः ऋभुनिदावजडभरत-

परमतत्त्वं स तज्ज्ञो ब्रालोन्मत्तपिशाचवज्जडवृत्त्या
लोकमाचरेत् ॥

एवममनस्काभ्यामेनैव नित्यतृप्तिरल्पमूत्रपुरी-
पमितभोजनदृष्टाङ्गाजाड्यनिद्रादृग्वायुचलनाभाव -
ब्रह्मदर्शनज्ञातमुख्यस्वरूपसिद्धिर्भवति ॥

एवं चिरसमाधिजनितब्रह्मामृतपानपरायणोऽ-
सौ संन्यासी परमदण्डोऽवधूतो भवति । तद्व-

दत्तात्रेयैरेवतप्रभृतयः शक्यकलिङ्गाः शक्यकाचाराः उन्मत्तव-
दाचरन्तीति श्रुतेः । निश्रेयसप्रत्याप्तमाप्तुं योगी गुण्ये गम्यादिभ्यो
निवृत्तप्रकृतिरपि ब्रह्मादिप्रकृतिषु ह्येव संलभ्यते । तस्मात्सर्वयोगि-
श्रेष्ठोऽमनस्कयोगीति सिद्धान्तः ॥

‘तादृशयोगिनः तेषामनस्कृतपानादिस्वेष्टनिगमार्थं नर्दनं च
न कर्तव्यं अमनस्कान्यामेनैव सौकुमार्यादिरेहफलसिद्धिराभात् अमन-
स्काभ्यामेनैव दिव्योपवं भवति तेन सर्वसिद्धिः राजयोगसिद्धिः
नित्यतृप्तिः अल्पमूत्रपुरीपमितस्पर्शं मितभोजनं दृष्टाङ्गत्वमजाड्यं
निर्निद्रत्वमित्यादिशुभफलानि सम्भवन्ति । दृग्वायुचलनाभावाच्च तेन
निरन्तरं ब्रह्मदर्शनजातमुखमदृतं प्राप्य न कुतश्चन विभेति ॥

तस्मात्सिद्धाद्यासनादिभ्यः स्वमूलादिवन्धेभ्यः प्राणवायुनिरो-
धाद्विषयेन्द्रियनिग्रहध्यानदृग्दृग्शक्यविवेकाच्च एभ्यो नियमभ्यः अति-
क्रमितशुद्धाद्वैतमार्गाविलम्बी परमयोगो सदानन्दः सर्वसिद्धिभागमनस्क-
विधानेन प्रतिदिनं क्षणमात्रं वा कालक्षपाय अनुभवं प्राप्नोति ॥

‘स एव चिरसमाधिजनितब्रह्मामृतपानपरायणो भवति । ‘तस्य

यति । तन्मातृपितृजायाऽपत्यवर्गं च मुक्तं भवति ॥
इत्युपनिषत् ॥

पूर्णमद इति शान्तिः ॥

इति पञ्चमं ब्राह्मणम्.

मण्डलब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता.

म्रात्रिलं प्रापय्य एतदुद्घाटितवैपुल्ये तन्मार्गं ब्रह्मविष्णुरुद्रग्रन्थिभेदपुर-
स्मरं आज्ञादहं भित्त्वा तारकानुमन्वानेन तारके सार्धविम्बमध्यमार्गेण
अनर्गळपरिविजृम्भमाणं अग्निमूर्यतेजःकृत्पवनारुफोटनथळथळायमान-
तेजो भूत्वा तत्सर्मापविश्वव्योमव्याप्तिपरिपूर्णचन्द्रमण्डलानिष्ठमान्द्रामृतनि-
प्यन्दुब्धिन्दुमन्दाहपानपरितृप्तमदानन्दरूपं श्रेयः प्राप्य निम्मंश-
यस्तन्वाकाशो भूत्वा सदानन्दावसृतकृपालिशान्मुक्ताऽष्मीति भावयेत् ॥

इति योगशास्त्रे मण्डलब्राह्मणोपनिषदाख्ये

पञ्चमं ब्राह्मणम्.

राजयोगसाध्यं

नमाप्तम्.

